

ROMAN BUDZINOWSKI

RODZINNY CHARAKTER INDYWIDUALNEGO GOSPODARSTWA ROLNEGO. ZAGADNIENIA PRAWNE

I

W literaturze prawniczej zagadnienie rodzinnego charakteru indywidualnego gospodarstwa rolnego nie doczekało się dotychczas całościowego opracowania, aczkolwiek na szereg kwestii już została zwrócona uwaga. Jednakże, poza jedną pracą¹ wypowiedzi nauki w tej materii są raczej przyczynkowe, nawiązują do pewnej idei lub podkreślają niektóre tylko rodzinne cechy indywidualnego gospodarstwa rolnego. W szczególności nawiązanie do rodzinnego charakteru tej jednostki wytwórczej stanowi podstawę do formułowania ocen co do konstrukcji niektórych instytucji prawnych, a także — szerzej — co do sytuacji prawnej indywidualnego gospodarstwa rolnego i kierunku jej kształtowania². Aktualnie uzasadnieniem takiego podejścia badawczego — z normatywnego punktu widzenia — jest znowelizowany art. 15 pkt 3 Konstytucji.

Otóż ustawa z dnia 20 VII 1983 r. o zmianie Konstytucji³ m. in. wzbogaciła dotychczasową charakterystykę indywidualnych gospodarstw rolnych o przymiotnik „rodzinne”. Nieprzypadkowo ten zabieg legislacyjny został połączony z jednoczesnym wprowadzeniem do treści art. 15 pkt 3 Konstytucji wyrażenia „gwarantuje trwałość tych (tj. indywidualnych, rodzinnych, chłopów pracujących — dop. RB) gospodarstw”. Dodane określenie nie oznacza ani formy własności, ani sektorowej przynależności gospodarstwa. Odzwierciedla ono po prostu jedną z najbardziej istot-

¹ Jest to praca J. Szachułowicza, *Indywidualne gospodarstwo rolne jako przedmiot wspólności ustawowej małżeńskiej*, Warszawa 1979.

² W ramach tego nurtu badawczego został sformułowany postulat, by ustawodawca w większym stopniu uwzględniał rodzinny charakter indywidualnego gospodarstwa rolnego. Zob. B. Wierzbowski, *Polityka — organizacja — prawo a rozwój rolnictwa indywidualnego*. *Wiś Współczesna* 1981, z. 6, s. 39; R. Budzinowski, *Indywidualne gospodarstwa rolne w ustroju społeczno-gospodarczym PRL (rozważania na tle art. 131 k.c.)*, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny* 1983, z. 2, s. 9 i 17-18.

³ Dz. U. nr 39, poz. 175.

nych cech tej jednostki wytwórczej. Jednocześnie wyrażenie „rodzinne gospodarstwo” określa nową konstrukcję normatywną.

Można sądzić, że ustawa zasadnicza posługuje się terminem „rodzinne gospodarstwo” w rozumieniu potocznym, oznaczającym gospodarstwo rolne stanowiące podstawę bytu i miejsce pracy rodziny, gospodarstwo prowadzone przez rodzinę⁴. Okazuje się jednak, jeśli pominąć potoczne rozumienie omawianego wyrażenia, że treść „rodzinnego gospodarstwa” nie jest jednoznaczna. Jest to pojęcie historycznie zmienne, o dużym zabarwieniu emocjonalnym⁵. W zależności od konkretnych warunków społeczno-gospodarczych i politycznych niektóre cechy „rodzinne” gospodarstwa rolnego traktuje się jako istotne, inne natomiast jako drugorzędne. Wydaje się, że treść „rodzinnego gospodarstwa” powinna uwzględniać też pewne uwarunkowania normatywne, w tym także to, co zamyka się w twierdzeniu o rodzinnym charakterze tej jednostki wytwórczej. Żeby jednak nawiązywanie do tej cechy indywidualnego gospodarstwa było przydatne do budowania normatywnego modelu rodzinnego gospodarstwa, trzeba bliżej określić jej prawne aspekty⁶.

Prawna problematyka rodzinnego charakteru indywidualnego gospodarstwa rolnego jest niezwykle szeroka i złożona. Obejmuje ona cały szereg zagadnień szczegółowych, dotyczących zarówno organizacji i funkcjonowania gospodarstwa rolnego, jak i funkcjonowania rodziny. Tu niejako splatają się i nakładają na siebie przepisy prawa rodzinnego, rolnego i cywilnego. Stosunki osobowe i majątkowe w rodzinie są przede wszystkim przedmiotem regulacji k.r.o. Z kolei organizacja i funkcjonowanie indywidualnego gospodarstwa rolnego stanowi sferę regulacji

⁴ Podkreślić trzeba, że gospodarstwo rodzinne, oparte na pracy rodziny, przeciwstawia się gospodarstwu zatrudniającemu najemną siłę roboczą. Zob. np. Z. Adamowski, *Podstawy ekonomiki i organizacji przedsiębiorstw rolnych*, Warszawa 1983, s. 122; M. Urban, *Ekonomika i organizacja gospodarstw rolnych*, Warszawa 1982, s. 103.

⁵ B. Strużek, *Gospodarka chłopska — adaptacja i rozwój (I)*, *Wiś Współczesna* 1982, z. 10, s. 63; E. N. Castle, M. H. Becker, *Zasady podejmowania decyzji w gospodarstwie rolniczym*, Warszawa 1971, s. 37.

⁶ Jest to tym bardziej konieczne, że argument o rodzinnym charakterze indywidualnego gospodarstwa rolnego był wykorzystywany do uzasadnienia zupełnie przeciwstawnych rozstrzygnięć ustawodawcy. Można przypomnieć, że przyznanie jednej renty łącznej dla obojga małżonków w ustawie z 27 X 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin, Dz. U. nr 32, poz. 140 (zob. Sprawozdanie Stenograficzne z 11 posiedzenia Sejmu PRL w dniu 27 X 1977 r., Warszawa 1977 oraz J. Szachułowicz, *Indywidualne gospodarstwo rolne*, s. 204) było uzasadniane rodzinnym charakterem indywidualnego gospodarstwa rolnego. Również tym samym, argumentem tłumaczy się przyznanie emerytury dla każdego uprawnionego w ustawie z 14 XII 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników i członków ich rodzin, Dz. U. nr 40, poz. 268 (zob. A. Bierć, *Podstawowe założenia reformy systemu zaopatrzenia społecznego rolników indywidualnych*, *Państwo i Prawo* 1983, z. 7, s. 29).

zwłaszcza prawa rolnego. Wreszcie rodziny i gospodarstwa rolnego dotyczą także przepisy kodeksu cywilnego. Podkreślić przy tym należy, że to właśnie przepisy prawa rolnego bardzo głęboko wchodzą w sferę stosunków uregulowanych w k.r.o.

Nie sposób w ograniczonych ramach artykułu wyczerpać prawną problematykę ani wskazać pełny zestaw „rodziny” cech indywidualnego gospodarstwa rolnego w świetle regulacji prawnej. To ostatnie zamierzenie byłoby zresztą niecelowe. Dlatego uwaga będzie zwrócona na te zwłaszcza zagadnienia prawne, które mogą służyć do bliższego określenia normatywnej konstrukcji rodzinnego gospodarstwa. Chodzi zwłaszcza o wskazanie kierunku kształtowania sytuacji prawnej indywidualnego gospodarstwa rolnego (rodzinnego), któremu państwo gwarantuje trwałość. Z tego punktu widzenia zostanie przedstawiona problematyka ekonomiczna a następnie problematyka prawna.

II

Prezentację zagadnień pozaprawnych trzeba rozpocząć od charakterystyki indywidualnego gospodarstwa rolnego jako zjawiska społeczno-ekonomicznego, jego cech „rodziny”. Wydaje się, że z punktu widzenia rozważań na szczególne podkreślenie zasługują trzy takie cechy: ścisłe połączenie gospodarstwa rolnego (produkcyjnego) z gospodarstwem domowym, współzależność rozwoju rodziny i gospodarstwa rolnego oraz specyfika pracy rodziny w gospodarstwie rolnym.

Ścisłe połączenie gospodarstwa rolnego z gospodarstwem domowym uznaje się za jedną z podstawowych, szczególnych cech indywidualnego gospodarstwa rolnego⁷. Już samo gospodarstwo rolne zaspokaja większość żywnościowych potrzeb człowieka. Przestrzenny charakter produkcji rolnej pociąga za sobą konieczność zlokalizowania gospodarstwa domowego w obrębie gospodarstwa rolnego lub w jego pobliżu. Właśnie gospodarstwo rolne jest podstawą bytu dla gospodarstwa domowego i rodziny rolnika. Przesądza ono o specyficznych cechach gospodarstwa domowego. Oczywiście w miarę rozwoju i odchodzenia od tradycyjnego „chłopskiego stylu życia” gospodarstwo domowe będzie się stopniowo wyodrębniać od gospodarstwa rolnego. Jest to jednak proces długotrwały, który — jak można sądzić — nie wyeliminuje ostatecznie ani pewnej specyfiki gospodarstwa domowego rodziny rolnika, ani związków między tym gospodarstwem a gospodarstwem rolnym.

Współzależność rozwoju rodziny i gospodarstwa rolnego wynika przede wszystkim z powiązania formy produkcji z formą bytu⁸, Z jednej

⁷ Zob. Z. Adamowski, *Podstawy ekonomiki* 116.

⁸ Co do tej cechy zob zwłaszcza W. Styś, *Współzależność rozwoju rodziny chłopskiej 7. jej gospodarstwa*, Wrocław 1950. Por. także W. Adamski *Socjologia małżeństwa i rodziny. Wprowadzenie*, Warszawa; 1982, s. 259

strony gospodarstwo rolne przesądza o specyficznym stylu życia rodziny: jest on podporządkowany potrzebom prowadzenia produkcji rolnej. Z drugiej zaś strony rodzina, jej harmonijne funkcjonowanie, determinuje produktywność gospodarstwa, jego wielkość, perspektywy rozwoju itd. Z uwagi na tę współzależność w rozwoju rodziny i gospodarstwa rolnego występują pewne fazy⁹. Omawianą tu cechę należy dostrzegać zarówno ze względu na konieczność zachowania aktywności produkcyjnej gospodarstwa, jak i harmonijnego funkcjonowania rodziny.

Wreszcie praca w gospodarstwie rolnym dobitnie uwidacznia role spełniane przez poszczególnych członków rodziny. Charakterystyczne jest zespolenie pracy kierowniczej z pracą wykonawczą. Głowa rodziny (z reguły rolnik-właściciel) zarządza gospodarstwem, a jednocześnie jest w nim podstawową siłą roboczą. Inni członkowie rodziny pracują w gospodarstwie w zależności od własnych możliwości (wieku, płci itp.). Praca ma charakter uniwersalny, mało wyspecjalizowany. Utrzymuje się jeszcze tradycyjny podział na prace „męskie” i „kobiece”. Podkreślić zaś trzeba, że żaden z członków rodziny nie ma pozycji pracownika, a jego udział w podziale dochodu nie przybiera postaci płacy roboczej¹⁰. W indywidualnych gospodarstwach rolnych nastąpił niemal zupełny zanik stałej pracy najemnej¹¹. Można więc powiedzieć ogólnie, że gospodarstwa te charakteryzuje rodzinny sposób wytwarzania.

Powyższy opis cech indywidualnego gospodarstwa rolnego jako zjawiska społeczno-ekonomicznego jest oczywiście tylko wycinkowy. Wystarczy jednak, jak się wydaje, by bliżej przyjrzeć się pojmowaniu „rodzinnego gospodarstwa”. Otóż w ramach różnych koncepcji do określenia i wyodrębnienia takiego gospodarstwa służą rozmaite kryteria, jak kryterium własności ziemi, kryterium pracy, kryterium kierownictwa itd.¹² W literaturze ekonomicznej jako podstawowe cechy rodzinnego gospodarstwa przyjmuje się najczęściej¹³: dominację pracy rodziny, pełne wykorzystanie zasobów pracy rodzinnej i standard dochodów oraz osobiste wykonywanie pracy kierowniczej przez właściciela gospodar-

⁹ Bliżej A. P. Wiatrak, *Dochody i akumulacja w gospodarstwie chłopskiej*, Warszawa 1982, s. 18 i n.

¹⁰ Z. Adamowski, *Podstawy ekonomiki*, s. 119.

¹¹ Jak twierdzi A. Szemberg (*Czynnik ludzki w indywidualnym rolnictwie*. Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 1980, z. 1, s. 15) najem siły roboczej w indywidualnych gospodarstwach rolnych ma niewielkie znaczenie, a zupełny margines stanowią gospodarstwa, które w dużym stopniu opierają się na pracy najemnej. Liczba robotników najemnych w rolnictwie indywidualnym stanowi około 0,8% ogólnej liczby czynnych zawodowo w indywidualnym rolnictwie. Zob. także H. Rudnicki, *Produkcyjne i społeczne problemy rozwoju gospodarstw chłopskich*, **Wiś Współczesna** 1982, z. 12, s. 48.

¹² Zob. E. N. Castle, M. H. Becker, *Zasady podejmowania decyzji*, s. 37.

¹³ Przytaczam je za B. Strużkiem, *Gospodarka chłopska*, s. 62 - 63.

stwa. Obok cech podstawowych, jako cechy drugorzędne, wymienia się np.: połączenie gospodarstwa rolnego z gospodarstwem domowym, swobodę podejmowania decyzji przez kierownika gospodarstwa i pełnego ryzyka, dysponowanie produkcją itd.

Łatwo zauważyć, że nie wszystkie podane cechy rodzinnego gospodarstwa odpowiadają obecnej rzeczywistości¹⁴. By realizować taki model rodzinnego gospodarstwa w praktyce, trzeba wprowadzać odpowiednie posunięcia ekonomiczne, a nie tylko prawne¹⁵.

III

Znane jest twierdzenie, że rodzinny charakter indywidualnego gospodarstwa rolnego znajduje swoje odbicie w prawnym traktowaniu rodziny i gospodarstwa, jako elementów jednej całości, pozostających w funkcjonalnej zależności od siebie¹⁶. Żeby bliżej zanalizować rodzinny charakter indywidualnego gospodarstwa rolnego w świetle regulacji prawnej, trzeba wyodrębnić kwestie szczegółowe, ujmujące łącznie problematykę rodziny i gospodarstwa. Wydaje się, że z punktu widzenia zadań niniejszego artykułu celowe będzie omówienie: stosunków osobowych w rodzinie rolnika, stosunków majątkowych rodziny pracującej w gospodarstwie rolnym, znaczenia wspólnego miejsca zamieszkania i prowadzenia wspólnego gospodarstwa domowego, pracy rodziny w gospodarstwie rolnym oraz związków rodziny i gospodarstwa rolnego.

Charakteryzując stosunki osobowe w rodzinie rolnika trzeba podnieść dwa zagadnienia.

Po pierwsze, przepisy prawa rolnego, dotyczące indywidualnego gospodarstwa, nawiązują do więzi rodzinnych i posługują się niejednokrotnie bardzo szerokim rozumieniem rodziny. Przykładem niech będą „osoby najbliższe rolnikowi”, za które ustawa z 14 XII 1982 r. o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin¹⁷ uważa wstępnego, zstępnego, rodzeństwo, zstępnego rodzeństwa, powinowatego

¹⁴ Gdyby przyjąć podane trzy główne kryteria, to niewiele więcej niż około 1/4 ogólnej liczby gospodarstw indywidualnych byłoby gospodarstwami rodzinnymi. Ibidem, s. 63.

¹⁵ W Programie ZSL uchwalonym na IX Kongresie ZSL w celu popierania tendencji umacniania się gospodarstw rodzinnych przewiduje się takie działania, jak upelnorolnienie mniejszych obszarowo gospodarstw, osadnictwo rolne w rejonach rolniczo wyludnionych oraz rozwój specjalizacji i intensyfikacji produkcji.

¹⁶ J. Szachułowicz, *Indywidualne gospodarstwo rolne*, s. 23. Twierdzenie to nawiązuje do założenia, że rodzina i gospodarstwo rolne w ramach rolnictwa indywidualnego stanowią jedność.

¹⁷ Dz. U. nr 40, poz. 268 (powoływana dalej jako ustawa o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych).

w tej samej linii lub stopniu, osobę pozostającą w stosunku przysposobienia oraz jej małżonka, a także wychowanka (art. 7 ust. 3). Ten ostatni zaliczany jest do kręgu osób najbliższych rolnikowi ze względu na szczególne więzi faktyczne. Jako osoba najbliższa w rozumieniu ustawy wychowanek może być następcą i przejąć gospodarstwo rolne w trybie wspomnianej regulacji. Nie należy on jednak do kręgu spadkobierców ustawowych rolnika¹⁸.

Po drugie, w regulacji prawnorolnej członków rodziny (rodziców, dzieci, dalszych krewnych) określa się dodatkowo jako „rolnik”, „domownik”, „następca”, „pracujący w gospodarstwie rolnym” itd. Odzwierciedla to zróżnicowanie ról pełnionych przez członków rodziny w gospodarstwie rolnym. Rodziców, z uwagi na prowadzenie gospodarstwa rolnego lub pracę w gospodarstwie rolnym określa się mianem „rolników”, natomiast dzieci, które ukończyły 16 lat, pracują w gospodarstwie rolnym i pozostają z rolnikiem we wspólnym gospodarstwie domowym, określa się mianem „domowników”¹⁹. Przy okazji trzeba zaznaczyć, że przepisy ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych bardzo niezręcznie określają i zbyt sztywno rozdzielają role spełniane przez małżonków (rolników) w gospodarstwie rolnym. Za rolnika uznaje się „osobę prowadzącą gospodarstwo rolne lub dział specjalny [...] oraz małżonka rolnika”²⁰. Wskazuje nie zawsze małżonek rolnika będzie rolnikiem, może przecież pracować wyłącznie poza gospodarstwem. Również nie zawsze rola jednego małżonka będzie polegać na prowadzeniu gospodarstwa rolnego, a drugiego tylko na pracy w tym gospodarstwie.

Stosunki osobowe w rodzinie rolnika są ściśle związane ze stosunkami majątkowymi. Te zaś uregulowane są nie tylko przez k.r.o., ale zwłaszcza przez przepisy prawa rolnego i cywilnego. Jak słusznie stwierdzono w literaturze, istotne znaczenie w stosunkach majątkowych rodzin pracujących w indywidualnych gospodarstwach rolnych ma system majątkowy wspólności ustawowej małżeńskiej²¹. W tym miejscu należy zwrócić uwagę na uwzględnianie regulacji k.r.o. w stosunkach dotyczących indywidualnego gospodarstwa.

¹⁸ Z uwagi na znaczącą niekiedy rolę wychowanków w pracy w gospodarstwie rolnym zasadne wydaje się rozważenie kwestii dopuszczenia ich do dziedziczenia gospodarstwa rolnego z ustawy.

¹⁹ Art. 2, pkt. 1 i 2 ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych. Trzeba tu jednak zaznaczyć, że domownikiem może być inna osoba niż członek rodziny rolnika.

²⁰ Na tę niezręczność w sformułowaniach ustawy zwrócili uwagę B. Banaszekiewicz i Z. Szubartowski, *Przekazanie gospodarstwa rolnego następcy w świetle ustawy z 1982 r. (zagadnienia wybrane)*, Państwo i Prawo 1983, z. 7, s. 47.

²¹ Ibidem, s. 227.

W niektórych sytuacjach przepisy prawa cywilnego traktują oboje małżonków tak, jakby był to jeden podmiot prawa, niezależnie od ustroju majątkowego małżeńskiego. Przy obliczaniu norm obszarowych gospodarstwa rolnego uwzględnia się łączny obszar nieruchomości rolnych stanowiących własność obojga małżonków (art. 161 § 3 k.c.). Przy ocenie zdolności gospodarstwa rolnego nabywcy do towarowej produkcji rolnej uwzględnia się nie tylko nieruchomości należące do wspólnego majątku małżonków, ale także nieruchomości należące do odrębnego majątku każdego z nich, jeżeli tylko stanowią one lub mogą stanowić całość gospodarczą (art. 163 § 3 k.c.). Ustawodawca wyszedł, jak się wydaje, z założenia, że nawet w razie istnienia majątków odrębnych małżonkowie będą wspólnie prowadzić działalność produkcyjną. Pamiętać bowiem trzeba, że dorobkiem małżonków są nie tylko dochody z majątku wspólnego, ale również odrębnego każdego z nich (art. 32 § 2 pkt 2 k.r.o.). Dzięki temu uregulowaniu gospodarstwo rolne będzie zawsze przynajmniej w części objęte wspólnością ustawową małżeńską. Jeśli majątek wspólny obejmuje gospodarstwo rolne, to z reguły „większość czynności (małżonków — dop. RB) będzie się mieścić w ramach zwykłego zarządu, kiedy obok kryterium dobra rodziny występować będzie dobro gospodarstwa”²².

W zasadzie ustawodawca nie wprowadza odmiennych od k.r.o. zasad zarządu majątkiem wspólnym w stosunkach majątkowych, związanych z prowadzeniem gospodarstwa rolnego. Co więcej, niektóre konkretne rozstrzygnięcia są konsekwencją uwzględniania regulacji k.r.o. w zakresie majątkowego ustroju małżeńskiego. Przykładem niech będzie choćby art. 216 § 2 k.c. przewidujący przyznanie spłat małżonkowi w razie zniesienia współwłasności nieruchomości rolnej, która stosownie do przepisów k.r.o. należy do wspólnego majątku małżonków, niezależnie od spełnienia przez niego warunków z § 1 tego artykułu²³. Trzeba tu jednak przypomnieć art. 44 nie obowiązującej już ustawy z 27 X 1977 r. o zaopatrzeniu emerytalnym oraz innych świadczeniach dla rolników i ich rodzin²⁴, będący wyrazem tendencji do ograniczania wpływu regulacji stosunków majątkowych małżeńskich w k.r.o. dla małżonków jako zbywców gospodarstwa. Wymieniony przepis umożliwił przekazanie gospodarstwa rolnego objętego wspólnością ustawową małżeńską następcy lub państwu bez zgody drugiego małżonka. W obowiązującej usta-

²² Ibidem, s. 85. Autor wypowiada się także za szerokim ujmowaniem czynności zwykłego zarządu, gdy przedmiotem wspólności majątkowej małżeńskiej jest gospodarstwo rolne.

²³ Wypada także przypomnieć, że wystarczy spełnienie przez jednego z małżonków warunku do nabycia nieruchomości rolnych w drodze przeniesienia własności (art. 160 § 1 k. a), aby mogli je nabyć na zasadach wspólności ustawowej.

²⁴ Dz. U. nr 32, poz. 140.

wie o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych brak jest odpowiednika wspomnianego przepisu²⁵.

Z treści k.r.o., a zwłaszcza art. 23 wyprowadza się wniosek, że w interesie rodziny pożądanym jest, by małżonkowie mieli wspólne miejsce zamieszkania, a także by prowadzili wspólne gospodarstwa domowe²⁶. W przepisach dotyczących indywidualnego gospodarstwa rolnego obie kwestie znajdują również swoje odzwierciedlenie.

Miejsce zamieszkania rolnika i jego rodziny związane jest z gospodarstwem rolnym. Dlatego w przepisach prawnych występują takie wyrażenia określające miejsce zamieszkania, jak np. „na gospodarstwie rolnym”, „w miejscu położenia tych nieruchomości”, „w bezpośrednim sąsiedztwie gospodarstwa rolnego”²⁷. Jest to wyraz poglądu, że dom mieszkalny zaspokaja nie tylko potrzeby mieszkaniowe rolnika i jego rodziny, ale spełnia również w jakimś stopniu funkcje produkcyjne, związane z prowadzeniem gospodarstwa. Z opuszczeniem omawianego miejsca zamieszkania ustawodawca łączy (przy spełnieniu jeszcze dalszych przesłańek) określone sankcje²⁸. Z kolei z zamieszkiwaniem na gospodarstwie rolnym ustawodawca łączy pewne uprawnienia dla określonych osób²⁹.

Regulacja prawna odzwierciedla także związek gospodarstwa domowego z gospodarstwem rolnym. Problematyka tego związku występuje wyraźnie na tle „wypadku przy pracy w gospodarstwie rolnym”, a zwłaszcza rozumienia „zwykłych czynności związanych z prowadzeniem gospodarstwa rolnego lub w związku z wykonywaniem takich czynności”³⁰. Wypadkiem przy pracy w gospodarstwie rolnym może być, w konkretnej sytuacji, wypadek przy pracy w gospodarstwie domowym. Wszakże w tym gospodarstwie wykonuje się wiele czynności produkcyjnych (np. przygotowanie karmy dla zwierząt)³¹. Warto także dodać, że

²⁵ Nadal jednak istnieją problemy na tle przekazania gospodarstwa rolnego w kontekście ustrojów majątkowych małżeńskich. Zob. A. Oleszko, *Przekazanie gospodarstwa rolnego następcy a ustroje majątkowe małżeńskie*, Nowe Prawo 1984, nr 3.

²⁶ J. Winiarz, *Prawo rodzinne*, Warszawa 1977, s. 97 - 98.

²⁷ Zob. np. § 1 ust. 1 rozp. RM z 5 VIII 1961 w sprawie opuszczonych gospodarstw rolnych (Dz. U. nr 39, poz. 198); art. 44 ust. 1 ustawy z 26 III 1982 o ochronie gruntów rolnych i leśnych (Dz. U. nr 11, poz. 79); § 2 ust. 1 pkt 1 rozp. RM z 28 III 1983 r. w sprawie wykonania niektórych przepisów ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych i członków ich rodzin (Dz. U. nr 21, poz. 94).

²⁸ Zob. np. art. 44 ust. 1 ustawy o ochronie gruntów.

²⁹ Np. uprawnienie do bezpłatnego korzystania z lokalu mieszkalnego po przekazaniu gospodarstwa (art. 56 ust. 1 ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych).

³⁰ Art. 8 pkt 1 ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych.

³¹ Bliżej zob. S. Szymańska, *Wypadek przy pracy w gospodarstwie rolnym w świetle orzecznictwa Sądu Najwyższego i piśmiennictwa za lata 1978-1980 (zagadnienia wybrane)*, Nowe Prawo 1981, nr 6, s. 23 i n.

praca żony rolnika w gospodarstwie domowym może być traktowana — z punktu widzenia art. 160 § 1 pkt 1 k.c. — jako praca bezpośrednio przy produkcji rolnej.

K.r.o. nakłada na małżonków obowiązek przyczyniania się do zaspokajania potrzeb rodziny (art. 27). Realizacji tego obowiązku może służyć praca w gospodarstwie rolnym. Specyficzne cechy pracy rolnika i jego rodziny były przez ustawodawcę uwzględniane stopniowo. Stosunkowo wcześniej nawiązano do kwestii pracy rodziny w związku z regulacją stosunków własnościowych³². Dopiero jednak w ustawie o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych praca rodziny została szeroko uwzględniona. Normując to zagadnienie ustawodawca wyszedł z założenia, że praca członków rodziny w gospodarstwie rolnym jest świadczona w ramach stosunków rodzinnych. Inaczej mówiąc, członkowie rodziny nie pracują w gospodarstwie na podstawie umowy o pracę. Osoby „obce” mogą wprawdzie być zatrudniane w gospodarstwie na podstawie umowy o pracę, ale nie będą uważane za domowników, mimo spełniania innych warunków³³.

Na pracę członków rodziny w gospodarstwie rolnym należy także spojrzeć przez pryzmat dobra rodziny i interesów produkcyjnych gospodarstwa. Uchylenie się od pracy może świadczyć o uchylaniu się od obowiązku dbałości o zaspokojenie potrzeb rodziny. Natomiast niektóre przejawy braku pracy w gospodarstwie rolnym (np. pozostawienie gruntów odłogiem) mogą skutkować aż utratę własności nieruchomości. Oczywiście, małżonkowie mogą pracować nie tylko w gospodarstwie, ale i poza gospodarstwem rolnym. Z punktu widzenia prawa rodzinnego pracą małżonka poza gospodarstwem rolnym można traktować jako przejaw troski o lepsze zaspokojenie potrzeb rodziny. Z punktu widzenia prawa rolnego ocena będzie bardziej złożona. Dwuzawodowość rolników i ich domowników znalazła pewne odzwierciedlenie w przepisach ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników indywidualnych³⁴.

We wszystkich omawianych kwestiach szczegółowych przejawia się ścisły związek prawnej problematyki rodziny i gospodarstwa. Jest to

³² Chodziło o realizację zasady, by gospodarstwo rolne prowadził właściciel osobiście lub przez członków rodziny żyjących z nim we wspólności domowej. Zob. np. art. 28 ust. 1 dekretu z 6 IX 1946 r. o ustroju rolnym i osadnictwie na obszarze Ziem Odzyskanych i byłego Wolnego Miasta Gdańska (Dz. U. nr 49, poz. 279 z późn. zm.); art. 2 ust. 1 dekretu z 6 IX 1951 r. o ochronie i uregulowaniu własności osadniczych gospodarstw chłopskich na obszarze Ziem Odzyskanych (Dz. U. nr 46, poz. 340).

³³ § 2 ust. 3 rozp. RM z 28 III 1983 r. w sprawie wykonania niektórych przepisów ustawy o ubezpieczeniu społecznym rolników.

³⁴ Zob. art. 35 tej ustawy oraz § 2 ust. 1 pkt 2 rozp. RM z 28 III 1983 r. w sprawie wykonania niektórych przepisów.

odzwierciedleniem związku rodziny rolnika z gospodarstwem. Interes rodziny w dużej mierze pokrywa się z interesem gospodarstwa rolnego, skoro dochody otrzymane z produkcji rolnej stanowią podstawę utrzymania rodziny i określają poziom jej życia³⁵. Można więc zaryzykować twierdzenie, że ustawodawca chroniąc gospodarstwo rolne, chroni interes rodziny jako całości i odwrotnie. W świetle regulacji prawnej ów związek okazuje się bardzo złożony. Można bowiem przytaczać przykłady przyznania dominującego znaczenia interesom rodziny, nawet „kosztem” interesów gospodarstwa rolnego³⁶. Bardziej częsta jest jednak sytuacja, w której ustawodawca chroni przede wszystkim interes gospodarstwa „kosztem”, jeżeli już nie rodziny jako całości, to jej niektórych członków. Zagadnienie to występuje zwłaszcza w regulacjach prawnych dotyczących przejścia gospodarstwa rolnego na nowy podmiot (przy przekazaniu gospodarstwa rolnego następcy i przy dziedziczeniu gospodarstwa rolnego). Wydaje się, mając na uwadze rodzinny charakter indywidualnego gospodarstwa, że ustawodawca powinien harmonijnie łączyć ochronę rodziny i gospodarstwa³⁷.

IV

W świetle przeprowadzonych rozważań rysuje się pewien „obraz” rodzinnego charakteru indywidualnego gospodarstwa rolnego w aspekcie normatywnym. Można więc podjąć próbę sformułowania kilku ogólnych twierdzeń co do uwzględniania przez ustawodawcę tej cechy indywidualnego gospodarstwa. Wyraża się ono, po pierwsze, w szerszym obejmowaniu regulacją prawną indywidualnego gospodarstwa jako jednostki wytwórczej (zwłaszcza stosunków osobowych oraz elementu pracy w gospodarstwie rolnym). Po drugie, przejawia się w eliminowaniu regulacji prawnej spoza k.r.o., która w sposób odmienny określała niektóre kwestie z zakresu stosunków majątkowych w małżeństwie. Po trzecie, również w eliminowaniu zbędnych elementów „administracyjnych” w rozwiązaniach prawnych dotyczących gospodarstwa rolnego³⁸ oraz w nawiązywa-

³⁵ W razie niewydolności dochodowej gospodarstwa rolnego związek rodziny z gospodarstwem ulega rozluźnieniu. Konieczne staje się szukanie dodatkowego źródła dochodu poza gospodarstwem.

³⁶ Np. art. 44 ust. 1 ustawy z 26 III 1982 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych, który wyłącza możliwość przejęcia gruntu odłogującego na własność państwa, gdy właściciele, ich dzieci lub rodzice „mieszkają w miejscu położenia tych nieruchomości”.

³⁷ Umożliwia to traktowanie rodziny i gospodarstwa jako dwóch elementów jednej całości.

³⁸ Zob. A. Bierć, *Głosa do uchwały SN z 30 V 1980, III CZP 27/80*, OSPiKA 1981, z. 11, poz. 192.

niu do stosunków istniejących na wsi i tradycji. Stwierdzenie to nie oznacza, że w zakresie funkcjonowania rodziny rolnika niczego nie należy zmieniać. Zmiany powinny następować jednocześnie ze zmianami w zakresie podstaw bytu rodziny, tj. w sferze organizacji i funkcjonowania gospodarstwa rolnego.

Zakres uwzględniania przez ustawodawcę rodzinnego charakteru indywidualnego gospodarstwa rolnego zdeterminowany jest, jak można sądzić, przez stosunek państwa do tej formy gospodarowania. W okresie, w którym nie stwarzano gospodarstwom perspektyw rozwoju, nie zawsze były dostrzegane i uwzględniane „rodzinne” cechy tej jednostki wytwórczej. Inaczej jest obecnie, gdy indywidualnym gospodarstwom gwarantuje się trwałość. Trudno zresztą byłoby mówić o realności gwarancji trwałości bez nawiązania do rodzinnego charakteru indywidualnego gospodarstwa. Trzeba jednak podkreślić, że normatywny model rodzinnego gospodarstwa nie jest jakimś prostym odbiciem cech „rodziny”, charakteryzujących tę jednostkę wytwórczą. Realizacja ekonomicznej koncepcji takiego gospodarstwa wymaga spełnienia szeregu warunków (jak np. poszanowania stosunków osobowych i majątkowych w rodzinie rolnika, stabilnej polityki rolnej) oraz odpowiedniego doboru środków (np. by wielkość gospodarstwa zapewniała pełne zatrudnienie siły roboczej i standard dochodów). Może powstać obawa, czy ramy rodzinnego gospodarstwa nie okażą się „za ciasne” i nie staną się hamulcem postępu w przyszłości³⁹. Obawa taka jest o tyle nieuzasadniona, że istnieje przecież możliwość wyjścia poza te ramy, przez np. zakładanie spółek czy zespołów rodzinnych⁴⁰.

THE FAMILY CHARACTER OF THE INDIVIDUAL FARM. LEGAL ISSUES

Summary

The Constitutional Changes Act of 20 July, 1983, has enriched the hitherto existing characterisation of individual farms with the adjective "family". The adjective reflects a basic feature of this productive unit. At the same time, the expression "a family farm" specifies a new normative construction. The object under consideration are those legal issues, which might be used to specify more closely the normative construction of the family farm. The author discusses such detailed

³⁹ Zob. A. Stelmachowski, *Własność rolnicza i metody jej badania*, w: *Przemiany własności ziemi w rolnictwie polskim*, (opr. zbiorowe pod red. A. Stelmachowskiego), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 13.

⁴⁰ Por. J. Mégret, *Ustrój prawny rolniczych zespołów produkcyjnych we Francji*, w: *Zagadnienia ustroju prawnego rolnictwa*, t. I, (praca zbiorowa pod redakcją M. Błażejczyka i I. Groźman), Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1979, s. 71 i n.

issues as: personal relations among the family working on the farm, the importance of a common place of residence and of a joint running of the house family work on the farm and the connections between the family and the holding. Concluding, the author states, that the degree to which the legislator takes into consideration the family character of the individual farm is a reflection of the attitude of the state to this form of farming. In the period when no perspectives of growth were created for individual farms, the "family" character of this productive unit was not noticed or even ignored. It is different today, when permanance and stability is guaranteed to individual farms.